

SKULEN I DET GAMLE BYGDESAMFUNNET – FRÅ MOTVILJE TIL GODVILJE. SKJOLD PRESTEGJELD OG VIKEDAL PRESTEGJELD

Av: Nils Olav Østrem

Innlegg på skulejubileum 25.5.1989 – Skjold bygdahus

På kyrkjebakken i Skjold år 1763

Me skal starta denne raske vandringa gjennom skulesoga i bygdene våre på kyrkjebakken her i Skjold. Etter preika ein sundag sommaren 1763 las som vanleg lensmannen for Vats skipreide, Lars Raunes, ulike kunngjeringar om skiftesamlingar, auksjonar o.l. Ein av dei ting han gjorde kjent var at dei bygdemenn som høyrde til “Bergenhuus Lehn” no måtte betala skuleskatten dei stod til rest med. Erik Dagsland gjorde seg til talsmann for naboane sine i Stordalen og langs Ålfjorden sjølv om garden hans ikkje låg under Fjære skipreide, Sunnhordland sorenskriveri og Søndre Bergenhus amt - Hordaland fylke.

Erik sa at lensmannen kunne koma nord til Stordalen for å røva og ta frå dei menn som han elles hadde gjort i Skjold. “Eller kandskee du har faaet saa mange penge, du vil have og du behøver?”, la han til. Lensmannen svara at hadde han gjort noko galt, kunne dei som hadde noko å klaga på saksøkja han og la han få fred denne dagen. Til det svara Erik Dagsland at han skulle følgja han “Trap for Trap” opp gjennom rettssystemet. Deretter stimla “den største deel af Almuen ... omkring Lænsmanden”. Han kom seg unna inn i kyrkja etter også å ha fått høyra av Torbjørn Kalvaland frå Skåre skipreide og Kristoffer Romsaland frå Leiranger skipreide at han berre var ein “Laane-Lænsmand” for dei.

Kva fortel ho om denne smådramatiske hendinga frå kyrkjebakken i Skjold år 1763? Ho synest klart å vitna om at bygdefolket såg på skulevesenet som ei tung bær. Skuleskatten var alt anna enn populær mellom skjoldabuen på denne tid. Og det synest som det meir var føremålet med skatten enn sjølve skatten dei protesterte mot. Argumentet om at lensmannen som skulle krevja inn skatten ikkje var rette lensmannen for mange av bygdefolket, er eit reint påskot for skattenektinga. Men i og for seg er dette interessant nok. Skjold var heilt fram til 1841 delt på fire skipreider. Det er blitt sagt at bygda av denne grunn kan kallast ein samling utkantar. Skuleskatteprotestane frå 1760-åra viser at bygdesamkjensla neppe var så altfor sterk mellom folk frå dei ulike delane av Skjold.

Skulen på 1700-talet

Korleis var så skulen organisert på 1700-talet i dei fem bygdene me er interesserte i? Merkeleg nok, sett på bakgrunn av protestane frå skjoldabuen i 1760-åra, er det skjoldapresten Dominikus Nagell som har fått største delen av æra for å ha lagt grunnlaget for skuleordninga i Ryfylke. Han leia saman med futen eit viktig møte på Jelsaneset elleve dagar før jul i 1741.

Dei sju mennene Nagell hadde med seg frå prestegjeldet sitt, var einige i at dei tre bygdene Skjold, Vats og Tysvær trong to lærarar - “tvende omgaaende skolemestre”. Den eine læraren skulle ta seg av Tysvær og søre delen av Skjold, den andre av Vats og Norda Skjold. Vikedal prestegjeld ville klara seg med ein lærar. Lærarane i Skjold prestegjeld skulle kvar ha 16 riksdalar i løn, læraren for Sandeid, Vikedal og Imsland 12 riksdalar, altså mindre. Endå vanskelegare enn i Vikedal prestegjeld blei det andre stader å akseptera løna lærarane i Skjold prestegjeld skulle ha. Nedstrand, Sauda og Hjelmeland

kom ned i det halve, Jelsa i nesten berre fjerdeparten. Lærarløna blei likevel godtatt av Nagell og amtmannen for alle desse prestegjelda med unntak av for Hjelmeland og Jelsa. Men dersom høgare styresmakter likevel skulle godkjenna den låge lærarløna for desse to siste prestegjelda, reserverte både bygderepresentantane frå Vikedal og Skjold seg. Då ville også dei betala mindre i skuleskatt, først og fremst til lærarløner. Johan Veka har skrivne at Nagell på Jelsamøtet sette opp ein “mønsterplan” for skulen i Skjold prestegjeld. Dei andre prestegjelda skulle ha Skjold som mal og føredøme. La oss sjå litt på kva den 12 punktts detaljerte planen inneheldt.

Kvart av dei to omgangsskuledistrikta i prestegjeldet skal delast opp i mindre område, såkalla roder. Borna innanfor desse områda skal undervisast ein månad om gongen. “Så snart måneden er ekspideret” skal læraren flytta vidare til det nærmaste bygdelaget. Skulen kunne Nagell gjerne tenkt seg hadde vart heilt året. Men det kunne ikkje la seg gjera sidan “landets tarv utfordrer ... et barns tjeneste en viss tid om året”, nemleg når bonden må “streve med sit vår- og høstarbeide”.

Vanskelege år for 1700-tals skulen

Dominkus Nagell hadde store tankar om skulen, og makta også å få bygdefolket med seg eit stykke på veg. Men planen hans kom til å møta vanskar. Viktigaste var det at 1740-åra var vanskelege år med sottepidemiar og naudstider. Men det blir også klaga over motvilje mellom folket. Når så skulestellet gjekk meir eller mindre i stå i nabobygdene ved Karmsundet og på Karmøy, forsterka dette motarbeidinga av skulen også i bygdene her.

Klager over problem med å få skuleskatten inn er å høyra også i 1770-åra. Dette hadde ført til at lærarløna fall i Skjold prestegjeld. Dessutan var talet på lærarar auka frå to til tre no midt på 1700-tallet. Skjoldabygda hadde fått sin eigen lærar. Til saman mottok dei tre mindre i løn enn dei to skulle ha i alt etter Nagel sin heller storstilte plan frå Jelsamøtet. Og lærarløna heldt fram med å minka i Skjold prestegjeld.

Fleire lærarar

Men talet på lærarar auka. Då 1800-talet går inn er det blitt fire av dei i det store prestegjeldet. Tjue år seinare er talet dobla til åtte. Undervisningstida blir oppgitt til å vera frå mikjelsmess - 29. september - til påske. Om kunnskapen deira blir sagt at den er “kun maadelig”.

Skuleborna får derimot ros under ein visitas i 1820-åra. Det “gik ... ret vel”. Også dei konfirmerte ungdomane som laut stå fram på kyrkjegolvvet, “giorde god Rede for sig” i kristendomskunnskap og lesing, som var dei eigentlege skulefaga på 1700-talet og langt ut på 1800-talet. Skulen var ein kristendomsskule.

Kvart barn fekk to månaders undervisning pr. år i førstninga av 1800-talet. I 1830-åra gjekk det i alt 750 born på skule i Tysvær, Vats og Skjold. Berre tiandeparten lærde å skriva, og “saare faae forstaae at regne”. Den slette tilstanden for reknefaget kom av at “Lærerne selv kun forstaar lidet deraf”.

Så sjølv om elevane tilfredstilte prosten og biskopen når dei overhørde dei i Pontoppidans forklaring, var ikkje alt like bra. Lærarløna var no komen ned på eit lågmål i prestegjeldet, og utgjorde berre halvparten av kva lærarane i naboprestegjeldet Vikedal fekk på dei tider. Skulekommisjonen/-styret fekk skulda for dette. Det blir hevda at skulekommisjonen er så gjenstridig at dersom det ikkje hadde vore for innsatsen prestane la ned for skulen, hadde “den opvoxende Slægt” blitt påført store “Ulykker”.

Når det trass i den skrale lærarløna, som både i Skjold og Vikedal låg under vanleg drengeløn, likevel lukkast å få lærarar, skuldast det at dei som tok på seg lærararbeid slapp militærtjeneste. I 1850-åra var plikttida sju år for dei presten hadde funne var gode læraremnne. I ein såkalla “Sessions-

Resolution” heiter det at når dei sju åra var farne, var læraren “for al Tjeneste ved Linietropperne og Landvænet aldeles fritagen”. Men forlot han lærartenesta før tida, “bliver han strax i de militaire Ruller igjen at indføre”.

Skjold kontra Vikedal

Rapportane om skulestellet i Skjold og Vats dei første 50/ 60 -åra av 1800-tala inneheld stadige klager om kor mange hindringar der blir lagt i vegen for “Oplysningen” der i prestegjeldet. Betre fortonar biletet seg for bygdene i Vikedal prestegjeld. I 1837 blir det sagt at skulevesenet var i så “god Forfatning” at nesten alle skuleborna fekk den lovpålagde skuletida. Seinare blir “Menighedens Oplysningsgrad” rosa for å ha “meget tiltaget”. Folket hadde sans for lesing, noko som også kom til uttrykk i at “et oprettet Almuebibliothek flittig brugtes af flere” - i alle høve i 1843. Fire år seinare heiter det derimot at biblioteket blir lite brukt. Men det er ikkje gløymt - det er planar om å kjøpa inn nye bøker. Tilskot var mottatt av Staten og gåve frå “Kommunalbestyrelsen”.

Skulen synest å ha blitt meir satsa på i Vikedal, Sandeid og Imsland enn i Skjold og Vats. Den sterkare oppslutnaden om skulen i Vikedal. I ei sak om korleis dei skulle makta å finansiera tre nye “Skoleholder”-stillingar i prestegjeldet, uttalar dei at dei ”skylder ... Sandheden at sige at i Naboprestegjeldet Skjold ... som i alle Heenseender ere Ligesaa formuende som Wigedals Prestegjeld” yter kvar gardbrukar 12 skilling i skuleskatt medan vikedals-, sandeids- og imslandsbøndene måtte ut med tre gonger så mykje, 36 skilling. Dette fann dei lite rettferdig, særleg når ein kom i hug at “Præstegjeldet ere fattigt i høyeste Grad”.

Framgang på 1800-talet

Likevel gjekk utviklinga sakte framover, også i Skjold prestegjeld, sjølv om lærarløna kom til å stå fast like fram til i 1850-åra. I 1840-åra kjem det også sterkt på tale å oppretta fastskule og reisa eitt skulehus i bygda. Etter lova skulle det vera eit slik ved hovudkyrkja. I 1846 blir det ved kongeleg resolusjon pålagt soknepresten å festa bort jordstykket Øydegardsteigen av prestegarden til skulejord. Før den tid hadde det vore diskusjon eitt år og to om kor ein skulle plassera skulen.

Opprettinga av fastskule skjer på om lag same tid i Skjold og Vikedal. Men i motsetnad til skjoldabuen som reiser eit nytt hus til skulelokale, løyser vikedalsbuen oppgåva på ein rimelegare måte. Dei leiger rom for skulen i huse til kyrkjesongaren, eit plass under prestegarden, i Vikedalsosen. Etter kort tid blir det derimot klaga over at fastskulen ligg på feil side av elva. Når det så i 1847 ikkje var bru over elva, hadde dette medverka til mykje skuleforesøming. Men om brumangelen heilt klart skapte vanskar, ville prosten “ingenlunde” godta dette som noka “undskyldende Aarsag” til skoftinga. Framgangen merkar ein også ved at omgangsskuledistrikta blir fleire i begge prestegjelda. I 1840 var ein komen opp i 11 omgangsskuledistrikt i Skjold prestegjeld. Dette talet blei litt redusert når fastskulen kom i sving. I Vikedal var det etter fastskulen var oppretta seks omgangsskuledistrikt i tillegg til fastskuledistriktet.

Livet i skulestovene utviklar seg også smått om senn. I 1838 fastset skulekommisjonen i Vikedal at skuledagen skal ta til seg kl. 9. Frå 11 til 12 “afbrydes læsningen da alle Børn, paa de smaae nær, der da er fri, skrive. Eftermiddagen læses og anvendes til Forstandsøvelser”. Men framleis er lærarane for det meste utan utdanning for arbeidet sitt. Dessutan er dei unge. I 1843 var det ein 17-åring og ein 19-åring mellom lærarane i Skjold. Den eine fekk attest om at han “viste seg uøvet”. Den andre var “ej uden Ævner”. Med opprettinga av ein fastskule i kvart prestegjeld fekk bygdene sine første seminaristar. Om dei kunne det ikkje seiast at dei hadde liten forstand utanom det å læra born å lesa. Slik heiter det om ein av lærarveteranane i Vats i 1840-åra.

Når skulevesenet utover 1800-talet gjekk framover, skuldast det i stor grad aktiv nivåheving gjennom sentral lovgjeving. Både i 1816 og i 1827 kom det lovar som sette høgare krav til skulen. Men mykje av framgangen var også å takka dei lokale skulekommisjonane, sjølv om verksemda deira fekk ulik attest. Heilt frå 1741 hadde dette lokale styringsorganet eksistert i alle prestegjeld.

For Grunnlova kan ein seia skulelovane frå 1700-talet delvis var ein viktig føresetnad. Skuletilbodet på 1700-talet gav trass alt ein viss kunnskap som kunne gi vanlege bønder høve til å delta på Eidsvoll. Skulekommisjonane gav saman med det andre viktige bygdestyret før formannskapslovene, fattigkommisjonane, dessutan trening for bygdefolket i å løysa felles oppgåver. På den andre sida var Grunnlova grunnlaget for vidare utvikling av skulestellet på 1800-talet. Med nasjonalt sjølvstende og lokalt sjølvstyre såg bygdefolket at kunnskap trongst for å kunna ta del i samfunnsstyringa. Skulle dei vinna politisk makt var opplysning og informasjon grunnleggjande viktig.

Det teoretiske sambandet mellom Grunnlova og skulestellet kom for Skjold sin del mest konkret til uttrykk i 1814 gjennom at to tidlegare skulehaldarar blei valde som bygda sine utsendingar til distriktsforsamlinga i Stavanger. Der fekk dei vera med på å velja Rogaland sine utsendingar til Eidsvoll.

1860-lova

Sjølv om det kan sporast ulike teikn på framgang for skulen i bygdene våre utover 1800-talet, er det likevel skulelova frå 1860 som får mest å seia. No kjem det krav om faste skulehus, faste skulekrinsar, nye offentlege lese- og lærebøker, fleire skulefag, lengre skuletid osv.

Lensmannen i Skjold og Vats kunne alt fem år etter lova kom, slå fast at ho hadde ført med seg at skulevesenet var “betydeligt forbedret”. Grunnane til framgangen fann han i at “her nu haves dueligere Skolelærere, og dels ... faste Skoleturer for nogle Skolekredse”. Men utviklinga til det betre, slik lensmann Mons Foss såg det, møtte motstand mellom bygdefolket. Han seier dei “løbe omkring fra Gaard til Gaard, ivrende paa forskjellig Maade” mot alt det nye på skulefronten. Me skal no ta føre oss to saker som viser korleis motstanden kom til uttrykk.

Den første saka er ei krinsereguleringssak frå Øvre Vats.

1860-lova kravde at skuleborna skulle samlast til skule krinsvis. Bygda skulle altså delast inn i klart avgrensa skulekrinsar. Lova la opp til at desse skulle gjerast så store at minst 30 born kunne søkja skule der. Dermed blei eit nytt krav eller normalprinsipp i lova verksamt, nemleg at undervisninga skulle haldast i fast skulelokale, anten ved at kommunen leigde seg inn i ei privat stove eller ved at det blei bygt eige skulehus.

Skulekommisjonen i Vats - bygda hadde no fått eige skulestyre - føretok krinsreguleringa. Berre ein av krinsane, Velde (Vedle) krins, fekk meir enn 30 born slik at fastskule måtte setjast ut i livet. Men etter eitt år fann dei seg ikkje heilt nøgde med reguleringa, og tok like godt og omregulerte krinsane. Viktigaste endringa - og truleg sjølv motivasjonen for å føreta henne - var at fastskulekrinsen skulle delast. Fastskulen i Velde krins skulle omgjerast til omgangsskule i Eikjelands krins og Sjurseikje krins. På den måten unngjekk dei å byggja skulehus eller leiga eit dyrt fastlokale til skulen.

Overordna styresmakter kunne på ingen måte godta at ein gjekk tilbake til omgangsskule etter å ha hatt fastskule. Sokneprest Hans Andre Høgstad, også formann i skulekommisjonen, såg saka som ei stor prinsippsak. Fekk vatsfolket medhald ville heile skulelova og tankane bak henne, bli sett til sides.

Dessutan ville “Underretningen herom fare som en Løbeild” gjennom nabobygdene og føra til at ein “vil gjøre Forsøg paa at faae afskaffet faste Skole overalt”, trudde presten.

Soknepresten hadde svært sterke synspunkt på kva som låg bak krinsdelinga. Grunngevingar som lang veg og gjennomvåte elevar - “især paa Fødderne ... af Snee eller Sneevand” - såg han på som “kun Skingrunde”. Den eigentlege grunnen var at “man har faaet den fixe ide, at fast Skole under ingen Omstændighed ... bør finde Sted”. Til å byrja med hadde det ikkje vore noko misnøye med å ha fastskule. Men “pludselig blev der Uro i Leiren”. Det heile trudde han var “fremkaldt ved En eller Flere” som dels av mangel på innsikt i “Skolens høie og vigtige Formaal”, dels for å vinna popularitet hadde gjort til ein fast regel for seg å motsetja seg alt “hvad deres Embedsmænd og Øvrighed ønske fremmet”. Høstad klaga seg over kor tungt det var å måtta fungera som formann i skulekommisjonen under slike forhold: “det er forbunden med uberegnlige Ærgrelser”. Kommentaranane hans til krinsreguleringsaka i Øvre Vats synest til dels å vera skrivne i slike ergelse.

Først ved slutten av 1865, etter fire års taudraging, godtok vatsbuen at lova ikkje opna for oppløysing av ein alt etablert skulekrins berre for å sleppa økonomiske utlegg til skulehusbygging. Då var saka på veg inn i rettssalen. Grundige undersøkingar og oppmålingar var gjort av vegforhold og avstandar. Mellom anna hadde biskopen gjesta bygda. Han kunne ikkje sjå at noko vesentleg hindra ein i å oppretthalda Velde krins, særleg dersom ein rekna Krakkr som såkalla “eenlig beliggende Gaard” utanom krinsen. Så kunne dei fire borna derifrå vekselvis søkja fastskulen i denne vatskrinsen, eller går over bygdegrensa til fastskulen i Austrheims krins. Biskopen meinte tydelegvis at ved litt tilpassing, som ikkje å leggja for stor breidd på om elevane kryssa ei bygdegrensene, kunne Velde fastskulekrins bli ein tenleg krins. Det biskopen ikkje visste var at bygdegrensa tidligare hadde blitt kryssa av skuleelevar. I 1760-åra veit me Austrheimsbygda høyrde til omgangsskulen i Vats.

Med dette forlet me kringsordninga i Vats. Det skal berre nemnast at sjølv om skulekommisjonen hadde firt, heldt motstanden mot fastskulen seg oppe. Heilt til 1869 varte omgangsskulen i dei to krinsane Eikjeland og Sjurseikje. Først då var det ein oppsitjar som endeleg ville leiga ut stova si til skulelokale. Fram til den tid hadde bygdefolket effektivt hindra realisering av fastskuletanken ved å nekta leiga bort hus eller selja grunn til skulebygg. Ekspropriasjon gav ikkje skulelova høve til.

Ei anna sak frå Skjold og Vats fortel også om handlingar til skulen, nemleg innføring av ei ny lesebok, Jensens lesebok. Vatsbuen sette seg sterkast mot å få denne boka i skulen. I Skjold blei det først gjort vedtak om å ta boka i bruk. Ei heil stund etterpå slo motstanden ut gjennom ein stor underskriftsaksjon. Heile 232 underskrifter gjort at skulestyrevedtaket blei omgjort. Kompromisset blei at lærarane i dei to bygdene munnleg skulle føredra dei viktigaste lesestykkane.

Likevel ser det ut til at boka nærmast blei boikotta i skulen både i Skjold og Vats. Mange meinte at innhaldet i Jensens lesebok var “skadeligt for børnene”. Ein del av det ville koma til å “bortlede barnehjertets Opmærksomhed fra noget bedre”. Berre i ein eller nokre få krinsar i Skjold blei ho tatt i bruk. I staden blei det der i bygda tatt i bruk ei anna lesebok. Derimot heiter det i 1886 at i Vats hadde ein “endnu ikke ... en eneste læsebog i skolen”. Aviskorrespondenten til avisa “Haugesunderen” argumenterte det året for at dette burde endrast på:

Enhver haandværksmand, der vil gaa frem i sit fag, sørger for at skaffe sig de bedste arbejdsredskaber. Saaledes gaar man ogsaa paaa de allerfleste steder i vort land frem, naar det angaar undervisning i læsning; thi jo bedre arbejdsredskaber, des bedre arbeide.

Frå motvilje til godvilje

Eg har ønskt å få fram litt om kva haldning som rådde i det gamle bygde- eller bondesamfunnet til skulen. I dette samfunnet var borna små arbeidande vesen med oppgåver i arbeidslivet på gardane alt

frå 6-8 årsalderen. Skulle dei bli gangs menneske, var det mykje praktisk å læra i gardsarbeidet. Noko meir enn å tilføra borna så pass "Christelig Oplysning" at dei kunne sleppa fram for presten og bli konfirmert i skjepeleg" alder, burde ikkje skulen streva med. Skjoldapresten for 100 år sidan seier bygdefolket ofte stilte dei "mest urimelege Anmodningar" til han for å få borna sine konfirmerte. På den tid var skulen med sine stadig aukande økonomiske utteljingar for mange fortsatt "en Torn i Øiet".

Men likevel hadde det skjedd ein merkbar og gledeleg framgang for skulestellet. Både i Skjold og Vats var all omgangsskule opphørd, opplyser presten i 1886. I Skjold var det bygt ikkje mindre enn sju skulehus og løyvt pengar til det åttande. "Trægere har det ... gaet i Vats" der berre eitt skulehus var reist til den tid. I begge bygdene var skuleforsømingane, som tidligare hadde vore store, minka mykje av. Også til lesebokstoffet spora presten "en friere og sundere Anskuelse".

Etter kvart fekk skulen meir og meir innpass hjå folk. Slik var utviklinga i alle bygder. Den gamle motviljen, som til tider hadde slått ut i direkte motstand, skifta til godvilje og oppslutnad om skulen og det den formidla. Som eit døme på korleis dette kunne koma til uttrykk, skal me trekkja fram ein juletreffest på den dåverande Skjold skule fjerde juledag 1894. Festen gjekk føre seg på skulehuset på Klokkargarden, og var ikkje noko vanleg juletreffest sidan det også var avskjedsfest for gamlelæraren Jakob Smedsvik, bygda sin første seminarist. På mange vis var han sjølv personifiseringa av alt det nye som hadde velta inn over skulestellet i bygda det siste halve hundreåret. Mellom anna hadde han stått på presten si side mot bygdefolket som forkjempar for Jensens lesebok.

Både elevar og foreldre hadde vore med og pynta til festen. Skulehuset var blitt

festlig smykket med garn fra skogholtet paa Asbjørnshaug og med grønne krans. Vægge og talerstol var klædte i grønt. Over talerstolen stod paa hvid bund og i grøn ramme "J.S." med grønne bogstaver og ovenover dette i store bogstaver: "Tak for trofast virke". Paa en af sidevæggerne stod i en lignende ramme: "Som dine dage er, skal din styrke være".

Festen var delt i to, først for borna og deretter for foreldra og eldre elevar. Fleire hadde ordet etter "beværtning med kaffe og brød". Ordføraren var førstemann på talarrekkja, og overrekte Smedsvik eit veggur som takk for arbeidet i krinsen gjennom 45 år. Lensmannen talte også, like eins gamleordføraren. Han hadde sjølv hatt Smedsvik som lærar, og sa at "mange af de sandheder han som barn hørte paa skolebænken mindedes han nu saa godt". Han visste "at baade han og andre i den tid var viltre nok og ikke agtede paa undervisningen som de burde, ofte gjorde denne tung for læraren." For det bad han om "tilgivelse", på same tid som han uttalte "sin erkjendtlighed for alt hans virke".